

Л. Д. Чижур

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТРАКТУВАННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНИ І НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Парадоксальний факт: найбільш національна поетеса України, Леся Українка, як і Тарас Шевченко, чи не найменше знана з погляду причетності до повнокровного вираженні національної ідеї, її функціонування на важливій стадії історичного розвитку українського пробудження на початку століття, коли дух рвався на волю, а мрія про Батьківщину, яка б позбавилася колоніальної залежності, здається, наповнювала атмосферу чеканням оновлення суспільства.

Зрозуміло, чому тема України, її гострі проблеми так боліли Лесі Українці, що вона пропускала через магічний кристал світові образи й мотиви, вдавалася до аналогій, які сприяли б розкриттю всіх відтінків знання про вихід зі стану заблокованості, в якому перебувало все національне життя.

Зрозуміло, чому проблема “Леся Українка і Україна” була так само замовчувана, як і ряд її творів, як і вся українська культура, бо постійно загрожувала тінью буржуазного націоналізму, а тому не торкалися дражливих тем, уникали заглиблення у власне український шлях духовного життя.

Через те, що вітчизняне літературознавство було значною мірою редукованим, то й опускалися без спеціального розгляду цілі ланки духовного світу, які вимагали неупередженого погляду і ретельного аналізу. Так сталося і з національними мотивами у творчості Лесі Українки.

Глибоке філософське розуміння такої духовної скрути виявила Ліна Костенко у фундаментальній доповіді “Геній в умовах заблокованої культури”. Міркуючи про те, куди йде геній України — в корінь, крону, цвіт чи плід (за Кантом), і зокрема геній Лесі Українки, Ліна Костенко виводить свої рідні “закони заблокованості”, в яких протягом тривалого часу перебуває культура України, прагнучи відповісти на пи-

тання, чи скористало майбутнє подвижницької праці, власних творчих досягнень.

Відповідь звучить так: “В заблокованій культурі письменник підлягає деформаціям, часом непоправним. Геній має більшу відпорність, здатен до більшого протистояння, але й він відкоригований епохою, обставинами, причетний до нації та її тяжких, але генетично запрограмованих проблем.

Куди ж би поділася Леся Українка від проблем своєї нації, проблем вже часом нецікавих і невідомих світові.

Геній, як і негеній, автоматично отримує у спадок цілий комплекс проблем, в які він запрягається і його запрягають. Отже, вже є відразу комплекс запряженості. Який український геній був вільний, дух якого українського генія міг “творити через свободу”? [1].

Український геній, як слушно твердить сучасна поетеса і дослідниця, “мав не тільки світові пояснювати свій народ, він часом повинен пояснювати народові самого себе. Бо ж, як відомо, цей народ, в силу історичних причин, то спить, то прокидається, а що робити генію? У нього завжди безсоння. Недаремно Лесю Українку переслідувало видиво кам'яної пустелі. Камінь мав обриси сплячого раба, і вона надіялась, що той раб пробудиться, камінь ворухнеться, коли той замордований Орфей подухає піднести сопілку до вуст” [1].

Не можна не погодитися з думкою, що “самотність українського письменника нелюдська. Зокрема, — самотність Лесі Українки” [1].

А тому саме такою сильною є творча енергія, спрямована на художнє осмислення трагізму сфальсифікованої історії власної країни, відходу від кон'юнктури сучасного моменту в світ вічних цінностей. Ось чому в пошуках національної ідеї і відкритті патріотичних мотивів у всій всеосяжності варіацій був своєрідний вихід слова Лесі Українки у високе небо духовності.

Звичайно, Леся Українка не писала прокламацій і патріотичних маніфестів про відданість Україні, про стан занедбаності народу і відсутності державного існування. Це аж ніяк не її сфера діяльності. Як митець інтелектуального типу Леся Українка вдається до семантики художнього образу, оперує ним легко і граціозно, вдається до форм зашифрованого смислу, ілюзій і аналогій, натяків і алегорій, щоб якнайповніше представити проблему України, її відчуженості від шляхів ци-

вілізації, заблокованості і прагнення прориву зі стану “екзистенційної самоти” національної інтелігенції.

Своєю художньою творчістю Леся Українка здійснила на початку ХХ ст. такий крок в осмисленні української національної свідомості, що визначили її естетичну сутність майже на ціле століття. Так, її “Боярина” стрімко увійшла в наукові суперечки з національних проблем і з притаманною їй геніальністю накреслила шлях розвитку національно-народного характеру. Леся Українка засвідчила “Бояринею” новий рівень історичної свідомості, в якій не було місця ностальгії за героїчним минулим. Ситуація, яка склалась в Україні на початку ХХ ст., пов'язана з активізацією національного руху, співвідносилась у свідомості Лесі з періодом виходу України з доби Руїни. Художньо-естетичне осмислення цього процесу було більш вагомим, ніж історіософські концепції національного як такого. На думку Лесі, сенс доби Руїни в тому, що, як “проміжний” тип життя, вона дала поштовх до формування принципово нового типу українця — національного, який, з одного боку, ішов на розрив з родовим життям, а іншого — прагнув міцно його утримати” [2].

З цього комплексу національних проблем Леся Українка обирає чи не найгостріші, найдраматичніші з них — проблеми національної пасивності національної зради і національної туги, осмислюючи їх на матеріалі історії XVII ст. Національна зрада освічених верств “заради лакейства нещасного” з усіх національних проблем Лесею Українку мучила чи не найбільше, бо вона добре розуміла, що досягти державності народ зможе тільки тоді, коли матиме свідому еліту. А для цього, як писала письменниця в своїй роботі “Утопія в белетристиці”, “...у нас, на Україні, перш усього треба здобути соціалістичну інтелігенцію, вернути їй “мозок” [3].

Та “Боярина” поставила національні проблеми мовою драми про розходження розуміння патріотичного обов'язку двох інтелігентів українського походження, що склали подружжя: Степана й Оксану, — але перший пішов московським шляхом, відірвавшись від Батьківщини, а друга — зберегла вірність батьківським порогам — і загинула.

А як же тлумачаться ці важливі аспекти буття нації в поезії Лесі Українки?

З цієї метою варто розглянути еволюцію образу України в системі поетичних збірок. Ця спроба і здійснюється у даній

роботі, шоправда, на прикладі трьох циклів — “Сім струн”, “Зоряне небо” та “Сльози — перли” зі збірки “На крилах пісень”.

Образ України характеризується синтетичністю, яка проявляється на різних рівнях і в декількох аспектах, в тому числі і тематичному (проблемному, сюжетному): ідеологічному, філософському, національного-історичному, естетичному...

Об'єднавчу, синтезуючу функцію у створенні образу України відіграють звертання до фольклорних джерел, міфології, світової і національної культури; втілення індивідуально-авторського сприйняття феномену України й українського; емоційне сприйняття власного зв'язку з національним середовищем.

Для того, щоб осягти, як це зроблено у творчості Лесі Українки, вдамося до системного дослідження функціонування образу — символу України в контексті хронологічного аналізу поетичної спадщини.

Програмне значення для творчості поетеси мав перший цикл “Сім струн” зі збірки “На крилах пісень”.

“Здавалось би, ця книжка така індивідуальна й разом з тим по-отроцьки романтична, з бажанням уникнути земних і приземливих прозаїзмів, триматися певної традиції, де зорі і квіти мало не головні поетичні прикметності, повинна була б залишитись в історії лише як ювеналії, — вступ до повнолітньої творчості великого драматурга. Але ж ні! До безталанної матері-України звертається Леся першим віршем цієї книжки і надає ясного тону тим речам, які нібито стосуються її особистого нещастя. Ненав'язливе, мимовільне, прикрите скорбними й героїчними мотивами поєднання своєї долі з долею України, створює особливу атмосферу цієї книжки, робить її цілісною і правдивою. Цікаво — філософський і на час виходу книжки дещо абстрактний її патріотизм з бігом часу конкретизується, стає пластичнішим і реальним, а за наших днів просто вражаючим” [4].

Циклобудівним принципом організації системи творів, об'єднаних в єдине ціле під заголовком “Сім струн”, є асоціативність. Адже поетичні вибухи Лесі Українки сприймалися нею як мажоро-мінорні лейтмотиви, узгоджені із жанровою природою музичного твору (гімн, рондо, сонет...).

Як зазначив дослідник Лесиної лірики О. О. Рисак у праці “Лесин дивосвіт”, цикл побудований “...за принципом посту-

пового руху домажорної гами...”; “Рух музичного звуку супроводжує розвиток почуття ліричного персонажа, його ставлення до неньки України: від сприйняття рідного краю як “дому для всіх” до усвідомлення особливо інтимної причетності до його долі”.

Мотив пісні у супроводі струнного музичного інструменту (кобзи) обрамляє цикл, кожна поезія якого має пісенну природу, в якій органічно поєднується індивідуальне — авторське — сприйняття Лесі Українки з підсвідомим виявом національної природи мистецтва, яке історично розвивалося у синтезі звука і слова.

Інтимність чуттєвих поривань поетеси зливається із громадською позицією: звертання до України, “нашої бездольної матері”, передається ліричною героїнею як доторк до однієї зі струн її вразливої душі. Кожна із струн душі озивається пісенною, що розливається у небесному просторі і спілкується із “пташками — піснями”:

“По світі широкому буде та пісня літати,
А з нею надія кохана
Скрізь буде літати, по світі між людьми питати,
Де схована доля незнана”.

Варто акцентувати, що мелодико-звукова природа національної душі збігається, на думку Лесі Українки, з її власною душею.

Пісня відокремлюється від внутрішнього світу ліричної героїні і, як суверенна субстанція, творить новий світ, нову долю рідної України. Цей інтимно-громадянський зв'язок ліричного переживання у поезіях Лесі Українки помітив ще Осип Маковей у нотатці про вихід у Львові збірки віршів Лесі Українки “На крилах пісень” (1839 р.). “В тій збірці “На крилах пісень” маємо кілька низок віршів. Три мотиви з них найвизначніші: перший — то сумовитий погляд на свою долю, оскільки знаємо, зовсім не химерний, а опертий на дійсні факти; другий мотив — то гаряче бажання поправи долі України і оборона “меншого брата”, а третій — то одушевлення природного. Той послідній мотив — мотив найсильніший у творах Лесі Українки...”.

Як свідчить ряд творів — коліскова, рондо, ноктюрн з циклу “Сім струн” — музика природної стихії зливається з емо-

ційною течією поетичного натхнення Лесі Українки, завдяки чому відкриваються своєрідні симфонічні картини, що пройняті лейтмотивом збудження, активності:

“Сором хилитися,
Долі коритися!
Час твій прийде
З долею битися, —
Сон пропаде...”

У поетичному просторі поезії Лесі Українки національна символіка вдало поєднується з власно-авторським й новотворами.

На прикладі циклу “Зоряне небо”, який тематично і структурно поєднується з циклом “Сім струн”, цікаво розглянути, як використання традиційних за семантикою і вживанням образів — символів “зірок” співвідноситься із творінням свідомості та підсвідомості самої поетеси.

Уже в першому програмному вірші циклу “Зорі, очі весняної ночі!” образ — символ зорі — це, водночас, племін людської душі, уособлення різних станів чуттєвості, тобто частка мікрокосмосу особистості, і сльоза небесна, — утворення космосу. “Зоряне небо” усвідомлюється ліричною героїнею як “огниста мова”. Небо для неї — “книга одвічна”, в якій зашифровані таємниці буття.

Глибокий архаїчний зв'язок космосу і суспільного життя сприймається сучасною наукою, а спершу на рівні художньої інтуїції творців літератури, як характерна ознака українського менталітету, бо, за твердженням І. Нечуя-Левицького, автора роботи “Світогляд українського народу”: “Основа давньої української міфології така сама, як у всіх арійських народів; то були небесні з'явища, котрі більш од усього вразили фантазією і думь народу. Небо, засіяне зірками, сонце, місяць, зоря, хмари, дощ, вітер, роса, грім, блискавка, — все те поперед усього звертало на себе увагу, зачіпало фантазію і розбуджувало думь дужче і раніше, ніж земля і все, що на землі... Всі образи для своєї релігії давні українці мусили брати з природи, котра обгортувала їхнє життя з усіх усюдів, як і всі народи з давніх давен в своїй міфології переносили поперед усього землю на небо”. Простір зірок і простір людської душі існують у поезії Лесі Українки у природному зв'язку, який і є засобом відтворення світу. Непорозуміння між космічним бут-

тям і людським життям викликає дисгармонію, що проявляється в мінорному настроєві циклу:

Ти прекрасна вечірня зоре!
Урочисто й лагідно ти сяєш,
Ти на людське не дивишся горе,
Тільки щастя й кохання ти знаєш.

Перші цикли поетеси сповнені здивовано екзальтованого прориву у безконечний простір духовного світу людини, космічного буття, у таємниці словотворення...

Завдяки ранньому виступові на літературній ниві, Леся Українка вносить у свої вірші багато “дитячої імпресіоністики”, як влучно помітив це І. Я. Франко. Це, мабуть, є однією з особливостей Лесиної романтики. Як зазначив М. Драй-Хмара в роботі “Леся Українка”, поетеса вдало використовувала традиційно романтичні теми “...та вживала конвенціональні форми”, що особливо характерно для ранньої творчості Лесі Українки.

За композиційними ознаками цикл “Сльози — перли” є поетичним триптихом, першим у творчості письменниці.

“Тут суворо дотримано не тільки принципи послідовногармонійної думки від вірша до вірша, але й принцип стильової та метрико-ритмічної єдності” [5].

Як влучно помітив М. В. Пашенко, “композиційною підвалиною циклу служить принцип троїстості”. Три поезії, наче три ступені розвитку думок і почуттів, історія повстання людської душі, яка, як і завжди у Лесі Українки, починається із вибуху сліз:

“Україно! плачу слізьми над тобою...
Недоля моя! Що pomoже ся туга
Що вдію для тебе сією тяжкою журбою
Гай-гай, невелика послуга”!

[6].

Сльози запалюють душу, і в ній народжується вогонь помсти, який передається від серця до серця. Образ поневоленого краю усвідомлюється поетесою крізь образ — символ повсталі душі, що охоплена пожежею:

Ох, слези палкі — вони душу палили,
Следи полишили огнисті навіки.
Ті жалі гіркі — вони мене зв'ялили!
Даремні для нього всі ліки

[6].

Пожежа душі породжує, з одного боку, активність, а, з іншого — тугу, яка, мов природна стихія, стає ще однією рушійною силою повстання духу. В циклі “Сльози — перли” утворюється опозиція “туга” — “вогонь”, яка обростає образами — символами “сліз”, “пожежі”, “сердечного болю”... Цикл закінчує заклик поетеси:

Так, плачмо, браття! мало ще нарути,
Бо ще душа терпіти силу має...

Образ “плачу”, безумовно, перегукується із шевченківськими мотивами, що помітив І. Я. Франко, який відзначив, що “... Леся Українка не силкується на Шевченків пафос, не пережовує його термінології, у неї є свій пафос, своє власне слово”.

Історія повстання душі — лейтмотив, що об'єднує всю творчість Лесі Українки. Саме цій темі присвячений вірш “Досвітні огні”, який за своїм пафосом і образною системою, безумовно, пов'язаний із циклом “Сльози — перли”.

Цікаво, що Леся Українка вдається до такої форми усвідомлення дійсності, як сон. У вірші “Досвітні огні” використовується міфологічне значення сну — смерть:

Навколо все спить, як в могилі.

Від сну душі, від гніту підсвідомості (“привиддя лихі”) ліричну героїню пробуджують “досвітні огні”. Образ “досвітніх вогнів” містить думку про перемогу життя над смертю, праці над пасивністю, потягу до життя саме в той час, коли потреба цього ще не усвідомлена усіма.

Образ — символ вогню має в поетичній спадщині Лесі Українки надзвичайне духовне навантаження, як сила, що утворюється взаємодією матеріального та духовного перционачал і має велику творчу силу. Вогонь здатний зберігати історичну пам'ять минулого, постає образом, що передає ідею спадкоємності, як, наприклад, в поезії “На роковини Шевченка”:

Хай же промінь твоїх думок
Поміж нами сяє,
“Огню іскра великого”
Повік не згасє!

Ніби продовжує цю тему наступний вірш "Скрізь плач і стогін, і ридання..."

У роздумах героїні над долею України, її минулим і сучасним ніби змагаються дві думки, виражені засобом протиставлення: чекання з плачем часу визволення і заклик до змагання за нове життя. Остання строфа вірша звучить, як гімн боротьбі:

Нащо даремнії скорботи
Назад нема нам воріття!
Берімось краще до роботи,
Змагаймось за нове життя.

Література

1. *Костенко Ліна*. Геній в умовах заблокованої культури // Літературна Україна. — 1991. — 26 вересня.
2. *Нарівська В. Д.* Національний характер як художньо-естетичний феномен української та російської прози 50-70-х років ХХ століття. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. філ. наук. — К. 1995.
3. *Українка Леся*. Утопія в белетристиці // Зібрання творів в 12 т.
4. *Павличко Дмитро*. Жити хочу! Буду жити! // Українка Леся. На крилах пісень. — К., 1994.
5. *Рисак О. О.* Лесин Дивосвіт.
6. *Аврахов Г. Г.* Художня майстерність Лесі Українки. — К. 1969.
7. *Франко І. Я.* Твори в 20 томах. — Т. 17. — К., 1955.